

12. Михальченко М. І. Українська осередкова цивілізація: методологічний аспект аналізу / М.І. Михальченко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект : зб. наук. праць / ред. Іван Курас. – К., 2004. – С. 63–76.
13. Платонов О. А. Русская цивилизация / О. А. Платонов. – М., 1995.
14. Российская цивилизация : учеб. пос. для вузов / Под общ. ред. М. П. Мchedлова. – М., 2003.
15. Уткин А. И. Запад и Россия: история цивилизаций : учеб. пос. / А. И. Уткин. – М., 2000.
16. Уэскотт Р. Исчисление цивилизаций / Р. Уэскотт // Время мира. Альманах. Вып. 2: Структуры истории / под ред. Н. С. Розова. – Новосибирск, 2001. – С. 328–344.
17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М., 2003.
18. Шаповалов В. Ф. Истоки и смысл российской цивилизации : учеб. пос. для вузов / В. Ф. Шаповалов. – М., 2003.

Надійшла до редколегії 12.07.09.

УДК 94 (477)

М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ КОНЦЕПЦІЙ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА В РЕГІОНАЛЬНОМУ
КОНТЕКСТІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (ДРУГА
ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XIX ст.)**

Проаналізована проблема ролі регіону Північного Причорномор'я як території адаптації цивілізаційних концепцій Європейського Просвітництва. Обґрунтовано тезу про наявність декількох варіантів такої адаптації в залежності від основних суб'єктів колонізаційного процесу. Пропонується розглядати процес російської колонізації Північного Причорномор'я крізь призму культурного конфлікту між заданою культурно-цивілізаційною матрицею (генетичне поєднання ідей європейського Просвітництва та православно-монархічної традиції) та культурними викликами ранньомодерної доби.

Ключові слова: Європейське Просвітництво, Північне Причорномор'я, «ментальні карти», Східноєвропейський фронтір, «Мала Тартарія», «Новоросія», «Грецький проект», колонізація, урбанізація.

Проанализирована проблема роли региона Северного Причерноморья как территории адаптации цивилизационных концепций

© М. Е. Кавун, 2009

Европейского Просвещения. Обоснован тезис о наличии нескольких вариантов такой адаптации в зависимости от основных субъектов колонизационного процесса. Предлагается рассматривать процесс российской колонизации Северного Причерноморья сквозь призму культурного конфликта между заданной культурно-цивилизационной матрицей (генетическое соединение идей европейского Просвещения и православно-монархической традиции) и культурными вызовами ранне-модерной эпохи.

Ключевые слова: Европейское Просветительство, Северное Причерноморье, «ментальные карты», Восточноевропейский фронт, «Малая Тартария», «Новороссия», «Греческий проект», колонизация, урбанизация.

In the article the problem of the role of Northern Black Sea region as the territory of the adaptation of civilization concepts of the European Enlightenment had analyzed. The author advanced the thesis about several variants of such adaptation in the dependence of basic subjects of colonization processes. The author proposed to consider the process of the Russian colonization of Northern Black Sea region through the prism of the cultural conflict between setting cultural-civilization matrix (genetic combination of the Enlightenment ideas and orthodox-monarchy tradition) and the cultural challenges of the early modern epoch.

Key words: European Enlightenment, Northern Black Sea Bank, «Mental maps», the «Greek Project», colonization, urbanization.

У XVIII столітті основні геополітичні гравці на європейському просторі заново відкривають для себе Північне Причорномор'я в культурному сенсі. Історичні умови культурного «пізнання» регіону Європою характеризувалися з одного боку, реальністю геополітичних конфліктів на просторі Східної Європи, з іншого боку – пануючими на той час в європейському середовищі культурно-цивілізаційними імперативами, похідними від ідеології Просвітництва. Основними культурними агентами Просвітництва в регіоні виступали інтелектуальні еліти Росії і Європи. У другій половині XVIII ст., в умовах постійно зростаючого інтересу до регіону з боку основних суб'єктів європейської політики, відбувається моделювання регіональної реальності і формування альтернативних варіантів регіонального розвитку, вписування Північно-Причорноморського регіону до культурної карти Європи епохи Просвітництва. Надалі колонізація проходила шляхом адаптації культурно-цивілізаційних концепцій епохи Просвітництва, як з російського, так і з європейського боку.

Історіографія даного питання на сьогодні відсутня як така. Джерелами дослідження служили опубліковані матеріали, у першу чергу, епістолярного і документального характеру, що відбивають рецепцію і культурне моделювання регіону розглянутого періоду.

Метою даної статті є дослідження адаптації цивілізаційних концепцій Європейського Просвітництва на території Північного Причорномор'я другої половини XVIII – початку XIX ст. **Задачі статті:** 1) виділити основні тенденції рецепцій Причорноморського регіону основними агентами європейського Просвітництва; 2) проаналізувати наявність альтернатив культурної колонізації Причорномор'я основними суб'єктами європейського культурного простору і їхню долю у процесі ранньомодерного культурного переходу.

Північне Причорномор'я, з культурної точки зору, доречно характеризувати як яскраво виражену фронтірну зону (*frontier*) – культурно-контактний регіон, місце зустрічі різних культурно-цивілізаційних потоків, регіон інтенсивних крос-культурних контактів і культурних конфліктів. З найдавніших часів ця зона була своєрідним «коридором», по якому здійснювалися контакти Заходу і Сходу, проходило Велике переселення народів і т. п. У XVIII ст. територія Північного Причорномор'я стає об'єктом інтенсивної європеїзації, що характеризувалася інтенсивною культурною конкуренцією найбільших європейських агентів Просвітництва, зокрема режимів «освіченого абсолютизму» Росії, Австрії і Франції.

У процесі європеїзації Північного Причорномор'я XVIII ст. стало завдання максимально ефективно вписати регіон до європейської культурної картини світу епохи Просвітництва, розташувати його на «культурній карті». Практики культурного моделювання Північного Причорномор'я другої половини XVIII ст. свідчать, що ця зона розумілася як перехідна територія між Заходом і Сходом, і, разом з тим, відповідно культурним ідеалам епохи Просвітництва, як зона боротьби «цивілізації» і «дикунства», зона, яка очікувала і вимагала культурної колонізації.

Конкретні практики культурного моделювання Причорномор'я, при збереженні базового просвітницького імперативу необхідності «культурної колонізації», мали все-таки яскраво виражений поліваріантний характер. Причорномор'я мислилося як зона культурного прикордоння і моделювалося різними культурними традиціями на основі напіввіртуальних уявлень про саме Причорномор'я і контрверсійних уявлень про те, якими способами все-таки варто колонізувати

Причорномор'я. У рамках пануючої в європейській просвітницькій думці XVIII ст. **концепції Східної Європи як перехідної альтернативної зони від дикунства до цивілізації** [2], «території можливостей», Причорномор'я моделювалося на ментальній карті Східної Європи як одна з зон прикладення, адаптації європейського культурно-цивілізаційного інструментарію. У той же час процес адаптації цих концепцій у Причорномор'ї являв собою своєрідну «перевірку на міцність» самих європейських культурних імперативів.

Воєнні дії у Причорномор'ї протягом усього XVIII ст. стали своєрідним вікном для Європи до причорноморського культурного простору. Постало нагальне завдання – інтегрувати цей східноєвропейський фронтір вєвропейську картину світу. Тепер ця зона повинна бути адекватно вписана в європейський геополітичний та культурний простір. Освічена Європа, «впускаючи» Причорномор'я в родину освічених народів, проте, зволіла тримати регіон на особливій дистанції. У цьому зійшлися погляди інтелектуалів і Західної Європи і Росії, які чудово розуміли труднощі інтеграції регіону в загальноєвропейський культурно-цивілізаційний простір.

Тому регіон Північного Причорномор'я розумівся в європейських культурних практиках епохи Просвітництва не як самодостатня культурно-цивілізаційна даність, а тільки крізь призму «прокрустова ложа» просвітницьких цінностей і культурної колонізації. Адаптацію культурно-цивілізаційних концепцій епохи Просвітництва в регіоні доречно розглядати в двох площинах: 1) моделювання наявних у другій половині XVIII ст. **образів Причорноморського регіону**; 2) конструювання варіантів шляхів культурної колонізації Причорномор'я, культурно-модернізаційного переходу (переходів) і «образів майбутнього» для Причорноморського краю.

1. «Мала Тартарія» і «кордон цивілізації»: рецепція Причорноморського регіону основними агентами європейського Просвітництва.

Сприйняття реалій регіону Північного Причорномор'я основними «культурними гравцями» європейського Просвітництва, незважаючи на серйозні відмінності, мало спільні базові риси: 1) край, що володіє значними природними ресурсами, що має значні перспективи для розумного людського співжиття; 2) строкатість етнічного і культурного обрису підкреслювалася епітетами «дикунство», «варварство», «хаос» і т. п.; 3) постійне акцентування поняття «степ» стосовно до Причорномор'я мало не тільки і не стільки географіч-

не, скільки культурне підґрунтя; 4) культурний рівень краю в цілому оцінювався як недостатній для «цивілізованого», а регіон представлявся як «край, що чекає колонізації».

Регіон Північного Причорномор'я був «новим» у культурному плані для обох культурно-генетичних вузлових структур – європейської і російської. Однак головна істотна різниця у сприйнятті «реального» Північного Причорномор'я з боку Росії і Європи полягала в наступному: ступінь наближення до об'єкта, ступінь «вживання» у проблеми регіонального розвитку.

Освічена Європа розглядала Північне Причорномор'я лише як один з об'єктів реалізації своєї культурно-колонізаційної активності, що не претендує на винятковість. Північно-Причорноморський регіон маркувався в європейській картографії XVI–XVIII ст. більшою мірою як «Мала Тартарія» [13]. В європейських текстах, присвячених Північному Причорномор'ю, панувала яскраво виражена відстороненість «височайшого мандрівника» і немає фанатичної зацікавленості в успіху колонізації регіону. Австрійський імператор Йосиф II говорив французькому послу в Росії графу Сегюру в 1787 р.: «Какое странное путешествие! Кто бы мог подумать, что я вместе с Екатериною II, французским и английским посланниками буду бродить по татарским степям! Это совершенно новая страница истории!» [10, с. 228].

Зовсім інший підхід до Північного Причорномор'я сповідувала інтелектуальна еліта Росії. Спільною була, мабуть, тільки культурна антиномія «варварство» – «цивілізація». Відповідно до цього протиставлення частина культурних феноменів, органічних для зони фронтиру, таких, наприклад, як запорозьке козацтво, трактувалися як недоречні з культурної точки зору, які мають зникнути з культурної карти «освіченої» Східної Європи. Показовим є аналіз ідеології маніфесту Катерини II 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорізької Січі [11].

Навіть за наявності «грецького проекту» з його напіввіртуальною метою володіння Константинополем, Північно-Причорноморський регіон розумівся як один з південних форпостів російського культурного світу. Від володіння даним регіоном залежало саме виживання Росії як великої імперської держави. Російська імперія у процесі своєї експансії, що тільки-но вийшла до південних морів, не могла і не хотіла сповідати культурну відстороненість від проблем регіонального культурного розвитку.

Саме тому в текстах, породжених російською інтелектуальною традицією другої половини XVIII ст., присутня еволюція образів реального Причорномор'я. Тільки в ранніх текстах (В. Ф. Зуєв та ін.) просліджується описова тенденція, і деяка поверховість. Щоправда, слід зазначити, що навіть у своїй передумові ця відстороненість російських авторів відрізняється від західноєвропейських. Зуєв виконував місію «знайомства з регіоном», але при цьому, будучи впевнений, що незабаром цей регіон стане російським. Характерно, що «учена подорож» В. Ф. Зуєва була розпочата за півтора року до анексії Криму, і, судячи з записок В. Ф. Зуєва і супроводжуючих документів, мала безпосередній зв'язок з політикою в регіоні, що її формував Г. О. Потьомкін [12; 5].

Надалі, паралельно з активізацією колонізаційних процесів у регіоні, тексти російських авторів втрачають колишню поверховість і відстороненість. Дається взнаки зацікавленість в успіху грандіозних заходів російського уряду по реконструкції Півдня. З найбільшою ясністю це виявляється у висвітленні діяльності Г. О. Потьомкіна по облаштуванню Південного краю і заходів щодо підготовки знаменитої подорожі Катерини II на Південь 1787 р. Характерним прикладом такого роду є лист К. Г. Розумовського до Ковалинського від 22 червня 1782 р., опублікований ще в XIX ст. О. Г. Брікнером. Здійснивши подорож на південь, колишній гетьман писав: «В сделанном мною в Херсоне вояже я ощущал особенное удовольствие, ибо неточию в путешествии сем не имел никакого беспокойства, но зрение мое беспрестанно занималось приятным удивлением, поскольку на самой той ужасной своей пустотой степи, где в недавнем времени едва ли кое-где рассеянные обитаемы были ничего незначущие избушки, называемые от бывших запорожцев зимовниками, на сей пустоте, особливо по Херсонскому пути, начиная от самого Кременчуга, нашел я довольные селения верстах в 20, в 25 и не далее 30, большей же частью при обильных водах. Что принадлежит до самого Херсона, то, кроме известного великолепного Днепра, северный берег которого здесь оным населяется, представьте себе множество всякий час умножающихся каменных зданий, крепость, замыкавшую в себе цитадель и лучшие строения, адмиралтейство со строящимися и построенными уже кораблями, обширное предместье, обитаемое купечеством и мещанами разнородными, с одной стороны, казармы, около 10 000 военнослужащих в себе вмещающие, – с другой. Присовокупите к сему почти перед самым предместьем и видоприятный остров с

карантинными строениями, с греческими купеческими кораблями и с проводимыми для выгод сих судов каналами. Все сие вообразите и тогда вы не удивитесь, когда вам скажу, что и поныне не могу выйти из недоумения о столь скором возвращении на месте, еще так недавно один только обретался зимовник» [1, с. 82].

Навіть сама дискусія щодо проблеми ефективності вжитих заходів по колонізації регіону, яка вилилася наприкінці XVIII ст. у гротескному виді у проблему «потьомкінських сіл» [7], показує усвідомлення російською елітою ступеню задіяності в розвитку регіону і, що найважливіше, зростаюче відчуття відповідальності за стійкий регіональний розвиток. На відміну від Європи XVIII ст., яка випромінювала культуру Просвітництва в різних напрямках, Росія епохи Катерини II, що отримала в управління Північно-Причорноморський регіон і назвала його Новоросією, чудово усвідомлювала – іншого такого «колонізаційного майданчика» для презентації власної культурної політики немає й у найближчому майбутньому не передбачається. Саме в цьому і полягає найважливіша різниця в культурному моделюванні Північного Причорномор'я російською і європейською інтелектуальними традиціями епохи Просвітництва.

Звичайно, за цих умов російські автори ніяк не могли використовувати Північне Причорномор'я лише як умоглядний описовий приклад «дикунства» чи кордону цивілізацій. Північне Причорномор'я – Новоросія в російській інтелектуальній традиції другої половини XVIII – першої половини XIX ст. стає об'єктом не відстороненого менторського опису, але об'єктом безпосереднього переживання.

Ще одна показова відмінність практик моделювання образів «реального» Причорномор'я в російській та європейській інтелектуальній традиціях. Практики пізнання регіону й уписування його до «свого» простору мали важливим інструментом співвіднесення регіональної реальності з культурно-історичними еталонами, базовими непорушними елементами культурних кодів Росії і Європи.

Показово, що європейські автори апелюють, насамперед, до античної культурної традиції та її артефактів у Північному Причорномор'ї. Найчастіше згадують Геродота та його описи Північного Причорномор'я, де вже закладений типовий образ мрячного, непривітного, пустельного краю на межі культури і варварства. Виникає і конструюється есхатологічний образ Північного Причорномор'я як місця перманентної боротьби між «варварством» і «цивілізацією», і для підтвердження правильності цього образу активно ви-

користовується античний історичний, у тому числі урбаністичний досвід.

Нові міста Північного Причорномор'я кінця XVIII ст. представлялися, за аналогією з античними містами-державами, острівцями цивілізації серед безкрайніх степів, за якими вгадуються античні антиномії «греки» – «скіфи». Характерні в цьому відношенні фрагменти описів ранньої Одеси європейських мандрівників, що наводяться в монографії П. Герлігі. Наприклад, уривок з подорожніх записок англійця Т. Армстронга, який відвідав Одесу в 1820-х рр.: «Дорога до Одеси була пустельною і нудною. Довкола простягалися океани степів без будь-яких ознак обробітку чи взагалі життя» [3, с. 21]. Інший фрагмент німецького мандрівника середини XIX ст.: «Прибуваючи до Одеси з боку степу, нам важко було повірити в реальність цих тісних рядів будинків, які дедалі виразніше виростали перед зором. Після степу, де протягом тривалого часу ми не бачили нічого, крім неба, перед нами раптом у всій своїй красі постала сповнена життям місцина» [3, с. 21].

Російська культурна традиція моделювала реальний Причорноморський регіон трохи по іншому. Просвітницький дискурс, без сумніву, одним з основних елементів мав співвіднесення культурних процесів з античним культуртрегерським досвідом. І співвіднесення «реального» Причорномор'я з міфічною і реальною історією Понта Евксинського епохи грецької і римської колонізації стало в новій картині «реального» Причорномор'я кінця XVIII в. одним з важливих елементів. Однак, тільки одним з елементів.

Варто чітко розуміти, що просвітницький дискурс XVIII ст. накладався в Росії на монархічно-православний дискурс, заснований на рецепції візантійської традиції. Тому моделювання Причорноморського регіону мало, крім античної, ще одну найважливішу культурну складову – співвіднесення з артефактами раннього християнства. Античний Херсонес, де, за літописними свідченнями, відбулося в 988 р. хрещення київського князя Володимира, представлявся як базовий елемент символічної ролі регіону як культурного мосту між «Великороссією» і Візантією, між Третім і Другим Римом. Відповідно, регіон Північного Причорномор'я ледь чи не з самого початку моделювання Росією «пізнавався» також у канонах православно-монархічної традиції. Античний досвід часів грецької і римської колонізації за силою емоційного впливу, безумовно, поступався алюзіям на тему культурного континуїтету у процесі христия-

нізації регіону. Одним з яскравих проявів цієї тенденції стала пропаганда легенди про подорож апостола Андрія Первозванного в землі Причорномор'я, зокрема, проповідь у Херсонесі і просування нагору по Дніпру аж до самого Києва. Один з варіантів цієї легенди зусиллями імперської історіографії, що формувалася почасти на базі релігійної традиції й, певною мірою, самими духовними особами, став частиною «легенди заснування» великого імперського міського центру в Дніпровському Надпоріжжі – Катеринослава [6].

У російській інтелектуальній традиції другої половини XVIII ст. регіон Північного Причорномор'я мислився, насамперед, як культурний медіатор між візантійською і російською культурною традиціями. У певному сенсі таке сприйняття було задано геополітичною логікою експансії Російської імперії у південному напрямку, концентрованим вираженням якої став знаменитий «грецький проект» Катерини II, Г. О. Потьомкіна й О. А. Безбородька.

2. Варіанти моделювання шляхів колонізації Причорномор'я, ранньомодерного культурного переходу (переходів) і «образів майбутнього» для Причорноморського регіону.

Росія і Європа були єдині в уявленні про Північне Причорномор'я як про регіон, що прагне вирватися зі стану «дикунства» і потребує «культурної колонізації», водночас по-різному моделюючи альтернативи колонізаційного процесу (процесів).

Чи існувала конкуренція культурних проєктів Європи і Росії по колонізації Північного Причорномор'я в другій половині XVIII ст.? Європейська альтернатива скоріше існувала у виді деяких ментальних і ідеологічних імперативів, ніж у вигляді чітко вираженої концепції. Наявними були окремі ідеологічні ознаки. Європа, розуміючи, що Росія перебирає в неї ініціативу, так і не виробила чіткої системної концепції культурної колонізації Причорномор'я. Можливо, це було обумовлено тією самою культурною дистанцією, про яку мова йшла вище, сполученою з розумінням неможливості одержання контролю над Північним Причорномор'ям у період XVIII – першої половини XIX ст.

Такий просвітницький європейський прагматизм надалі обернувся культурним і геополітичним розчаруванням. Вираженням «колонізаційних ревнощів» Європи стосовно Росії стали події Кримської війни 1853–1856 рр. Європейські війська висадилися на півострові, бажаючи стримати експансію Росії, розуміючи в той же час, що джерела такої небезпечної для основних європейських гравців ситу-

ації лежать у 1770–1780-х рр., коли за результатами двох російсько-турецьких воєн (1768–1774, 1787–1791 рр.) і вміло проведеної операції по анексії Криму Росія домоглася монопольного становища у Північно-Причорноморському регіоні.

З огляду на тотожність базових елементів ідеології Просвітництва в Росії та Європі, варто розуміти і спільність культурного інструментарію, властивого епосі. Однак наявні істотні відмінності в розумінні шляхів досягнення заявлених ідеологами Просвітництва цілей на теренах Північного Причорномор'я з боку інтелектуалів Росії й Європи.

Одне з основних розбіжностей у принципах культурної колонізації, що наочно проявилось у процесі колонізації Північного Причорномор'я, стала міра співвідношення державного і приватного, загального і «партикулярного», свободи і слідування в руслі інтересів імперської державної машини.

Шляхи конструювання нової культурної реальності у Північному Причорномор'ї, будь то будівництво нових «імперських» міст за зразком «ідеальних міст» античності, облаштування «зразкових» колоній чи озеленення території – неминуче стали відображенням ментальних і ідеологічних основ «освіченого абсолютизму» в Росії.

Чи варто говорити про те, що «Просвітництво» теренів Північного Причорномор'я значною мірою було примусовим? Однак чи є тут протиріччя? Адже ідеологія Просвітництва пережила найбільший розквіт саме при режимах Людовика XVI, Катерини II, Марії Терезії. Один з головних ідеологів Французького Просвітництва, Вольтер, у листуванні з Катериною II **неодноразово виступав за сильний монархічний режим**, бачачи в ньому саме ефективний інструмент реформування суспільства за просвітницькими культурними лекалами.

Фактично у випадку з колонізацією Новоросії в другій половині XVIII – початку XIX ст. **ми маємо унікальний прецедент реалізації проекту реконструкції окремого східноєвропейського регіону на основі адаптації культурно-цивілізаційних концепцій епохи Просвітництва в їхньому російському прочитанні**. Культурна колонізація регіону на основі просвітницьких імперативів проходила у синкретичному поєднанні з інтересами російської імперської системи.

Основним суб'єктом такої реконструкції виступив імперський державний механізм. Примат імперських інтересів обумовив тенденцію, відповідно до якої культурна колонізація була цілком підпоряд-

кована геополітичним і соціально-економічним інтересам царського уряду. Задачі освоєння і заселення величезних просторів Півдня Російської імперії в максимально короткий термін мали кардинальний вплив на темпи і результати реалізації просвітницького регіонального проекту.

Дилеми «примус чи просвітництво» в регіональному прочитанні не існувало. Культурна колонізація нового імперського регіону більшою частиною здійснювалася примусовими заходами, з використанням уже значною мірою застарілих соціально-економічних механізмів.

Оскільки просвітницька європейська альтернатива російському проекту «колонізації Новоросії» так і не була сформована, хоча б в ідеологічному вигляді, порівняльна характеристика двох проектів представляється маловірогідною, тому що на одній чаші ваг буде знаходитися напіввіртуальний продукт, що ризикує частково виявитися плодом суб'єктивних побудов автора.

І все-таки не можна не відзначити істотну різницю у підходах до культурної колонізації на регіональному рівні. Дія європейського культурного інструментарію не прямо, а опосередковано, через імперський механізм, у багатьох випадках негативно впливала на кінцевий результат, гальмувала реалізацію просвітницької (декларативно) програми освоєння Причорноморського регіону.

Дві основні помилки імперського керівництва, допущені ще в другій половині XVIII ст, і які призвели згодом до уповільнення темпів регіонального розвитку, на нашу думку це: 1) недооцінка регіональної соціокультурної специфіки Причорномор'я як від «Великоросії», так і від «Малоросії»; спроба механічно повторити на степових просторах Півдня устрій і соціокультурні принципи материкової частини імперії; 2) недооцінка ранньомодерного переходу, який наближався, і гальмування ринкових відносин – не тільки у соціально-економічній, але й, насамперед, у культурній сферах.

Зокрема, одним із самих головних протиріч видається спроба впровадити ідеологію Просвітництва в регіоні зі збереженням у той же час кріпосного права. Характерним прикладом може слугувати історія грандіозного промислово-містобудівного експерименту в Катеринославі. Саме місто стало одним з головних урбаністичних проектів у Новоросії, задумане і в цілому реалізоване у відповідності за європейськими містобудівними практиками епохи Просвітництва [8]. Відповідно до містобудівної програми Г. О. Потьомкіна, місто-

утворюючим підприємством тут мав стати комплекс із 8 фабрик. Згодом тут була побудована одна казенна суконно-панчішна мануфактура, однак і вона стала самим великим державним промисловим підприємством у Новоросії, відповідно до визначення О. Й. Дружиніної [4].

Ранній Катеринослав першої половини XIX ст. важко назвати «мономістом», оскільки життєдіяльність основних міських структур підтримувалася, у першу, чергу завдяки адміністративно-ідеологічним функціям. Економічні функції грали явно підлеглу роль на даному етапі (до епохи «індустріального буму»). Однак мануфактура, заснована в 1794 р., займала величезний район у західній частині Катеринослава, рівний майже усій території житлових міських кварталів (!) і відігравала чільну роль серед всієї промисловості міста. Проте, проіснувавши майже п'ятдесят років, у 1837 р. мануфактура була ліквідована за рішенням уряду, тому що виявилася збитковою. Підприємство було засновано на кріпосній праці. Навіть за умов використання новітньої техніки кріпосна праця не давала стимулу до модернізації підприємства, що й визначило його неминучий крах.

Цей приклад демонструє, що прагнення до «розумної організації», висловлюючись мовою Просвітництва, регіонального простору винятково консервативними імперськими методами часто давало протилежний результат.

На жаль, Російська імперія першої половини XIX ст. не виробила чіткого бачення «образів майбутнього» для Причорноморського регіону. Фактично, після «блискавичної» колонізації регіону в останній чверті XVIII ст. (потьомкінське «віще-королівство»), почалася епоха колонізаційної інерції. Вона характеризується зовнішнім збереженням просвітницьких стереотипів – сама ідея культурної колонізації як така; продовження містобудівної діяльності; становлення іноземних колоній, розвиток системи установ освіти, культури, науки і т. п. Однак дається взнаки втрата цілісного розуміння програми освоєння регіону. За умов консервації адміністративно-бюрократичної системи, і соціально-економічного укладу «острівцями» Просвітництва в Новоросії залишалися міські центри й, певною мірою, іноземні колонії. Характерними прикладами є Одеса, Катеринослав, а також німецькі й менонітські колонії.

Головними рисами, що вигідно відрізняли ці просвітницькі анклави, стають мультикультурність; загальний освітній рівень насе-

лення; більш високий індекс громадянських свобод, а також така риса, як помітний рівень колективної ідентичності, апелюючий до деякого суспільного ідеалу. У випадку з колоніями – це протестантські правила побудови релігійних громад, у випадку з містами – це формування міської ідентичності і міської ідеології розвитку на основі ідеології Просвітництва, сполученою з імперською культурною презентацією.

Однією з основних негативних рис імперської культурної альтернативи для Причорномор'я (проект «Новоросія») стала очевидна затримка інтелектуального моделювання регіону в порівнянні з розвитком соціально-економічної і державно-політичної сфер. У наявності – відсутність адекватних інтелектуальних відповідей на виклики ранньомодерної доби.

Слід зазначити і таку тенденцію. Російська культурна колонізація Причорномор'я мала російський і загальнопросвітницький сегменти. Культурними агентами Просвітництва в регіоні виступали як ідеї, так і імперські інститути й імперські чиновники. У наявності – дуже потужний персональний фактор культурної колонізації. Дуже важливо, що в епоху «колонізаційної інерції» першої половини XIX ст. роль агентів Просвітництва дуже часто брали на себе саме імперські чиновники, однак тільки та їх частина, що була вихована в традиціях «освіченої особистості», передусім іноземного походження (детальніше див. [9]). Можна висунути тезу, що в діяльності цих «освічених імперських чиновників» було в наявності поєднання чи накладення парадигм «освіченої особистості» і «імперського чиновника». У будь-якому випадку, прикладами такого роду персон служать Е.А. де Ришельє в Одесі й А. Я. Фабр у Катеринославі.

Російський культурний проект «Новоросія», сконструйований у другій половині XVIII ст. на основі запозичення ідеологічних постулатів європейського Просвітництва у синкретичному поєднанні з російською державно-політичною й ідеологічною традицією, в умовах ранньомодерного культурного переходу постав перед масою культурних і політико-ідеологічних викликів. Відсутність адекватної інтелектуальної відповіді на ці виклики, в результаті, привела до консервації самого культурного проекту, що не пережив саму Російську імперію.

«Примусове Просвітництво» на основі імперських силових методів, застосоване Російською імперією у Північному Причорномор'ї, принесло очевидний «довгограючий» результат. Однак у цьо-

му результати, як у краплі води, відбилися протиріччя первісного проекту.

Слід зазначити дивне протиріччя: Росія, безпосередньо стикаючись із Причорномор'ям, хоча і декларувала просвітницькі принципи колонізації, однак була захищена від загрози відриву від реальності і культурного моделювання даної території на віртуальній основі (що було характерно для рецепції регіону європейськими країнами). Досвід процесу російської колонізації Причорномор'я свідчить, що всі ініціативи, так чи інакше, мали у своїй основі реальне соціально-економічне підґрунтя, і вже потім маскувалися в ідеологічний одяг. Це явилось підґрунтям успішності колонізаційного проекту в цілому, однак тримало у собі тенденцію перманентної кризи ідеологічних основ колонізації, похідних від ідеології європейського Просвітництва.

Російська імперська колонізація Північного Причорномор'я (конструювання «Новоросії») стала в цілому ефективним, хоча і суперечливим інструментом вписування регіону в європейський і загальносвітовий культурний простір. При аналізі й оцінці культурного розвитку регіону в передіндустріальний (ранньомодерний) період варто враховувати безальтернативність європейської інтеграції регіону і похідних від цього базових культурних характеристик регіонального розвитку.

Бібліографічні посилання

1. *Брикнер А. Г.* Потемкин / А. Г. Брикнер. – М., 1996.
2. *Вульф Л.* Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / Л. Вульф; пер. с англ. И. Федюкина. – М., 2003.
3. *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794–1914 / П. Герлігі / пер. з англ. Ю. Олійника. – К., 1999.
4. *Дружинина Е. И.* Судьбы крупнейшего государственного предприятия Новороссии / Е. И. Дружинина // Общество и государство феодальной России : сб. ст., посв. 70-летию акад. Л. В. Черепнина / редкол.: В. Т. Пашуто (отв. ред.) и др. – М., 1975. – С. 96–103.
5. *Кавун М. Е.* Академік Василь Зуєв – автор наукового опису Півдня України кінця XVIII ст. / М. Е. Кавун // Гуманіт. журн. – 2002. – № 2 (14). – С. 100–106.
6. *Кавун М. Е.* Перший історіограф Катеринослава: Архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов) і процес формування історіографії, історичної культури та самосвідомості міста // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події,

постаті : зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (гол.) та ін. – Д., 2008. – Вип. VI. – С. 73–87.

7. Кавун М. Э. «Потемкинские деревни»: современные историографические прочтения культурного мифа / М. Э. Кавун // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва : зб. наук. пр. – Кривий Ріг, 2004. – С. 480–491.

8. Кавун М. Э. Долгий век Екатеринослава (конец XVIII – середина XIX века) / М. Э. Кавун // Днепропетровск. Архитекторы Н. П. Андрущенко, М. Э. Кавун, Н. А. Лопатюк и др.; под общ. ред. Н. Н. Кондель-Перминовой. – К.; Д., 2006. – С. 10–50.

9. Кавун М. Э. Роль иностранного элемента в оптимизации процесса колонизации и урбанизации Новороссии в раннемодерновую эпоху / М. Э. Кавун // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX – XX веков : сб. науч. тр. – Д., 2007. – С. 43–57.

10. Каменский А. Б. Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой / А. Б. Каменский. – М., 1997.

11. Полонська-Василенко Н. Д. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. II.

12. Райков Б. Е. Академик Василий Зуев, его жизнь и труды: К двухсотлетию со дня его рождения / Б. Е. Райков. – М.; Л., 1955.

13. Фоменко И. К. Образ мира на старинных портретах. Причерноморье. Конец XIII–XVII вв. / И. К. Фоменко. – М., 2007.

Надійшла до редколегії 22.05.09.

УДК 94 (477) – 058.237 «19 ст»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ XIX ст.
У КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ВПЛИВІВ**

Показано формування світогляду та діяльності української інтелігенції у зв'язку з європейською інтелектуальною думкою, визначено роль і значення цих впливів.

Ключові слова: українська інтелігенція, Наддніпрянщина, західноєвропейські інтелектуальні впливи, Просвітництво, Романтизм, позитивізм.